

ПУБЛІКАЦІЇ

Ярослав Затилюк

Грамота Андрія Боголюбського Києво-Печерському монастирю

Грамота князя Андрія Юрієвича Боголюбського Києво-Печерському монастирю, створена, як спробуємо продемонструвати нижче, в кінці XVI ст., тривалий час була єдиним легальним підтвердженням ставропігії монастиря, засвідчувала його особливий статус лаври та права на володіння окремими маєтностями.

Підозри щодо грамоти та її тексту з'явилися вже на зорі наукової історіографії. Митрополит Євгеній (Болховітінов), який першим увів до наукового обігу сам текст грамоти, прокоментував її як сумнівну, засновуючись на деяких анахронізмах і несумісних з історією обставинах¹. Пізніше митр. Макарій (Булгаков) вказав на низку додаткових суперечностей грамоти, як документа XII ст.² Загалом, перелік зауважень не залишав жодних сумнівів щодо походження документа. Уже Микола Закревський, цитуючи попередників, назвав грамоту Андрія Юрієвича безсумнівною підробкою кінця XVI ст.³ Разом з тим, у Євгенія та Макарія (як, зрештою, і наступних дослідників) існували підозри, що сам акт надання Андрієм Юрієвичем земель монастирю все ж таки міг мати місце, а отже, збережений дотепер текст грамоти вони вважали спотвореною в XVI ст. при переписуванні чи редагуванні версією оригінального тексту⁴. Інші дослідники намагалися визначити мотиви фальшування. Так, С. Голубев основною причиною вважав спробу монастиря підняти престиж обителі і звільнитися від митрополичої влади⁵. Як правило, грамота згадується лише

1 Євгеній (Болховітінов). *Описание Киево-Печерской лавры*. К., 1831. С. 50. Текст грамоти надруковано в додатку № 1 (с. 165–174), зауваження до неї — в тексті: с. 47–51.

2 Макарій. *История Русской церкви*: репр. в 3-х тт.: Кн. 2. Т.1. М., 1995. С. 302–303.

3 Закревський Н. *Описание Киева*. М., 1868. С. 607–609.

4 Подібні міркування виникали і в наступних дослідників, існують вони й зараз. Для прикладу вкажемо на недавні праці: Жиленко І. До питання про отримання Києво-Печерською лаврою ставропігії. *Патерик Києво-Печерський*. К., 2001. Додаток 9. С. 319–340; Жиленко І. Андрій Боголюбський в українській історіографії та агіографії: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn.htm>.

5 Голубев С. Материалы для истории западно-русской православной церкви (XVI и XVII ст.). *Труды КДА*. 1878, № 1. С. 213. Подібно до нього, Є. Шпаковський появу грамоти визначив як пряму необхідність документального підтвердження особливого статусу Києво-Печерської обителі: Шпаковский Е. Мелетий Хребтович-Литаворович-Богуринский, архимандрит Киево-Печерской лавры, владимирский и брестский епископ. *Труды КДА*. 1875, № 8. С. 51.

побіжно в окремих загальних роботах⁶, краєзнавчих дослідженнях⁷ та джерелознавчих оглядах⁸.

Предметом спеціальних досліджень грамота стала нещодавно. Документ розглядається у контексті земельної власності Києво-Печерського монастиря як фальсифікат, створений для потреб боротьби з митрополичою кафедрою та легітимації монастирських земельних володінь⁹. Спеціальне дослідження Ю. Русакової присвячене топографії маєтностей, вказаних у грамоті, обставин функціонування фальсифікату, а також аналізу його списків¹⁰.

Пропонована стаття є спробою вирішення іншого кола питань. Нас цікавлять насамперед тексти та сюжети, з яких сконструйовано грамоту.

Спершу, втім, слід з'ясувати, чи міг існувати документ XII ст., текст якого, за припущеннями Євгенія і Макарія, було покладено в основу фальсифіката кінця XVI ст. Як відомо, жодних згадок про якісь надання Андрія Юрієвича Печерському монастирю в літописах не існує; крім того, знаючи післямонгольську історію Києва, дуже сумнівно, щоб у монастирі в кінці XVI ст. могли зберігатися древні оригінали XII ст. Припущення про існування «протографа» грамоти ґрунтуються на двох типах аргументів. О.О. Шахматов, вважаючи грамоту безумовно піддробною, тим не менше не виключав можливості, що якісь права Печерському монастирю князь міг таки надавати, адже монастир став архимандритією за княгині в Києві Андрієвого брата Гліба Юрієвича:

Весьма вероятно, что вместе с возведением на степень архимандритии Печерскому монастырю были даны какие-нибудь особые права, касавшиеся его самоуправления, и что великий князь, содействовавший такому возвышению Печерской обители, закрепил эти права какой-нибудь не дошедшей до нас грамотой¹¹.

-
- 6 Клепатский П. *Очерки по истории Киевской земли*. Т. 1. Одесса, 1912. С. 57–58; Ульяновский В. *История церкви та релігійної думки в Україні*. К., 1994. Кн. 1. С. 81, 195.
- 7 Див., напр.: Похилевич Л. *Сказание о населенных местностях Киевской губернии*. К., 1864. С. 71; Лисенко С. *Боярка. Историко-краєзнавчий нарис*. К., 2006. С. 8.
- 8 Шамрай С. Місто Васильків. *Историко-географічний збірник*. К., 1929. Т. 3. С. 37–40; Введенский А. *Лекции по документальному источниковедению истории СССР*. К., 1963. С. 111; *Древнерусские письменные источники X–XIII вв.* Под ред. Я. Шапова. М., 1991. С. 67. Сперанский М. Русские подделки рукописей в начале XIX века (Бардин и Сулакадзев). *Проблемы источниковедения*. Вып. V. М., 1956. С. 44–45.
- 9 Люта Т. Земельна власність Києво-Печерського монастиря в Києві та його околиці в XVI–першій пол. XVII ст. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 14. К., 1999. С. 29–37; Люта Т. Документи про юрисдикційний статус та економічне становище Святософіївської катедрі і Києво-Печерської архимандрії в перші роки після Берестейської унії. *Ковчег*. Вип. 2. Львів, 2000. С. 314.
- 10 Русакова Ю. «Грамоти» Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря. *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. Вип. 5. К., 2003. С. 79–115; Русакова Ю. Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 року: спроба комплексного аналізу текстів. *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. Вип. 10. К., 2007. С. 228–302.
- 11 Шахматов А.А. Исследование о Несторовой летописи. Шахматов А.А. *История русского летописания*. Т.1, кн. 2. СПб., 2003. С. 494. Шахматов посилався на С.М. Соловйова. Див. зауваження останнього у: Соловьев С. *История России с древнейших времен*. Кн. 2, т. 3. М., 1993. С. 75, прим. 81.

Про цю грамоту в монастирі існувала пам'ять: «Это предание и вызвало возможность подделки означенной грамоты»¹².

Інше коло аргументів підказане самим змістом грамоти, тобто її оповіддю про поновлення якогось втраченого древнього документу. Нагадаємо цю історію.

Грамота князя Андрія вперше з'являється в обігу у вигляді підтвердного випису з «метрик Єремії, патріарха Константинопольського» 1592 р. Преамбула випису так пояснює походження документа. До Єремії звернувся протофрон патріарший і архімандрит Києво-Печерського монастиря Мелетій Хребтович-Богуринський з проханням поновити грамоту князя Андрія, втрачену, за його словами, під час пожежі у м. Василькові 1590 р. Грамота потрібна була для сеймового підтвердження королем, але урядові інстанції не мали її копії. Патріарх доручив своєму канцлеру Ієраксу знайти копію грамоти в архіві. Останній, крім цього, знайшов також підтвердження Андрієвої грамоти 1480 р. одного з попередників Єремії — патріарха Максима.

Читач преамбули мав би переконатися, що оригінал грамоти вже не вдасться відшукати, а «випис» з архіву патріарха — єдино можливий спосіб легітимного поновлення давнього документу. Однак авторам грамоти не вдалося створити не-суперечливу історію. Пожежа башти (де зберігалася грамота) знищила все, що там зберігалася, у тому числі й документи: «зо всеѣмъ спрятомъ въ ней заложонимъ, огнемъ сгорѣла»¹³. Тим не менше, посланці монастиря змогли продемонструвати патріарху «знаки певные [...] недогорѣлые трохи привилея на пергаминаѣ и оловянными печатями завѣсистыми»¹⁴. Як могли зберегтися рештки грамоти зі скрині та ще й олов'яні печатки, якщо згоріла вся вежа разом з нею¹⁵? В даному разі — це риторичне питання. З іншого боку, складається враження, що обидві сторони лукавлять. На початку «випису» читаємо, що грамоту через пожежу втрачено, копій її не збереглося, тому текст її треба поновити з допомогою патріаршого архіву. Але трохи згодом нам повідомляють, що патріаршій стороні, виявляється, «писанія старья тые посланцы зъ монастыря Печерского передъ нами показовали, и копия старымъ письмомъ рускимъ писанья»¹⁶. Складається враження, що посланці монастиря мали з собою текст, який патріарх навіть не шукав, а просто підтвердив.

З іншого боку, пошуки в архіві (метриках) патріарха — процедура теж сумнівна. Чому грамота, яку надав колись руський князь, мусила зберігатися у патріаршому архіві? Це не просто незвично. Адже патріарх не мусив ні засвідчувати, ні підтверджувати князівських надань. Думка про звернення до патріарха, очевидно, могла виникнути в XVI ст. тільки після того, як з'явилася ідея ставропігії для монастиря, де саме патріарх ставав джерелом прав, арбітром у суперечках і фінальним патроном монастиря.

12 Шахматов А.А. *Исследование о Несторовой летописи*.

13 Тут і далі преамбула цитується за: Евгений (Болховитинов). *Описание Киево-Печерской лавры*. Приложение № 1. С. 165.

14 Там само. С. 166.

15 На цю суперечність випису звернув увагу С. Шамрай (Місто Васильків. С. 37–38).

16 Евгений (Болховитинов). *Описание Киево-Печерской лавры*. С. 166.

Можна припустити, що все відбувалось за іншим сценарієм, несхожим до представленого в преамбулі патріаршого випису. Очевидно, грамоту створили в канцелярії Києво-Печерського монастиря, а потім її офіційно підтвердив патріарх. Розповідь преамбули випису про успішні пошуки в патріаршому архіві була створена для легалізації документу і спростування цілком вірогідних сумнівів про існування оригіналу грамоти. Враховуючи правила юридичної практики Речі Посполитої, це був вдалий спосіб зробити правочинним документ, оригіналу якого ніколи не існувало і сам його текст раніше не був вписаний до котроїсь з актових книг. Для цього, до речі, до «випису з метрик» було додано підтверджувальну грамоту патріарха Максима 1481 р. Посилання на неї у грамоті Єремії мало б створювати видимість «біографії» для сумнівного документа.

Отже, навряд чи можна довіряти твердженням преамбули «випису з метрик» Єремії, а тому доведеться відкинути думку про можливість існування до появи випису якогось оригіналу чи протографу грамоти, давньоруського чи пізньосередньовічного.

В іншому разі, дослідникам доведеться повірити в інтригуючі результати пошуків канцлера Ієракса в архіві патріарха, який «в тыхъ давнихъ метрикахъ нашедши намъ ознаймилъ»¹⁷ про привілеї княгині Ольги, Володимира-хрестителя та його дружини Анни духовенству руському на митрополію, єпископства і монастирі. Посилання на неіснуючі привілеї «першої християнки Ольги», з іншого боку, вказує, яким у Києві в кінці XVI ст. уявляли архів патріарха. У Києві, який руйнувався неодноразово, зберігалися хіба що руїни, натомість в Константинополі мали би зберігатися документи (чи копії з них) самої княгині Ольги!

Туманні обставини виникнення грамоти. Неясно, чи її руський текст справді посилали до Константинополя по патріарше підтвердження. За декілька років перед її появою патріарх Єремія відвідував руські землі Речі Посполитої. Патріарх досить активно втручався в справи місцевої церкви, видаючи відповідні грамоти — за його підписом і печаткою — як фальшиві, підроблені нібито Гедеоном Балабаном, єпископом львівським¹⁸. Вже після від'їзду патріарха митрополит київський Михаїл звинувачував одного із співробітників Єремії (митрополита тирновського Дионісія) в тому, що він замовив і виготовив у Вільні підробну патріаршу печатку, якою засвідчував фальшиві грамоти¹⁹. Словом, візит Єремії спричинився до появи цілої низки патріаршних грамот — за його підписом і печаткою — справжність яких викликала серйозні підозри і у самого патріарха, і у руських ієрархів. Було б, відтак, спокусливо думати, що саме ця відома усім

17 Там само. С. 167.

18 Докладніше див.: Borys A. Gudziak, *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest* (Cambridge, MA, 1998), 203. Серед таких грамот було відлучення Львівського братства. Неясно, чи співробітник Гедеона протопресвітер Григорко домігся патріаршого підпису і печатки на слов'янському тексті грамоти, чи просто підробив їх.

19 Ibidem, 207. Зокрема, такою сумнівною грамотою Дионісій намагався домогтися виплат від митрополита Михаїла.

ситуація підказала Мелетію Хребтовичу ідею виготовлення грамоти Андрія та її легалізацію у вигляді патріаршого підтвердження. Мелетій перебував у почті патріарха Єремії під час його візиту до Речі Посполитої і безумовно знав з перших рук і про подробиці грамоти, і як вони мають виглядати.

Дослідникам грамоти доводиться стикатися й з іншими труднощами. Адже оригінал самого «випису з метрик» 1592 р. з підтвердженим текстом грамоти не зберігся. Текст грамоти князя Андрія дійшов до нас у списках набагато пізнішого часу. Оpubлікований Євгенієм «випис» і текст грамоти є копією XVIII ст.²⁰. Можна було б припустити, що текст підробки точно відтворювався пізнішими копіями. Однак, нещодавно Ю. Русакова продемонструвала, наскільки суттєво різнилися навіть списки грамоти XVIII ст.²¹ Справді, протягом більш ніж півтора століття грамота Андрія лишалася одним із найважливіших документів Печерського монастиря, активно використовувалася в легальних суперечках, всякий раз достосовуючись до нових викликів. Текст грамоти змінювався залежно від потреб часу, словом, зазнавав додаткової фальсифікації. Це означає, що встановлення початкового виду документа XVI ст. мусить передувати іншим джерелознавчим процедурам.

В процесі розшуку найближчої (і хронологічно, і текстуально) до «автентичного фальсифікату» копії серед численних актових матеріалів (виписів з судових книг, архіву уніатських митрополитів, фондів московських приказів) нами було виявлено копію грамоти 1658 р. випису «з метрик Єремії» у справах Посольського приказу²². Документ було надіслано для підтвердження монастирських прав у Москву, де він пройшов «експертизу». У справі відзначено звичні прикмети автентичності (підписи та печатки): «Ѹ тої же грамоты приписано внизѸ по гречески. Еремѣи млстїю Бѣжею архієпископъ Константина града Нового Рима и вселенскїи патриархъ»;²³ «печать привѣшена свицоваѣ патриарша Еремѣѣ». Натомість щодо іншої пред'явленої грамоти відзначено: «а патриарха Максима Ѹ грамоты рѹки ево и печати нѣт»²⁴. Якщо вірити словам копіюста, він мав перед очима оригінальну грамоту патріарха Єремії 1592 р. Наслідком розгляду у Посольському приказі став «переводъ»²⁵ Втім, не ясно, чи Посольський приказ самостійно виконав переклад, чи, пересвідчившись в автентичності представлених оригіналів, просто сертифікував текст, наданий монастирем. Що може ховатися під терміном «переклад», також неясно: можливо грамота Андрія

20 Там само. С. 174.

21 Русакова Ю. Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 року: спроба комплексного аналізу текстів. С. 276–277. Часом відмінності настільки суттєві, що можна говорити про декілька редакцій грамоти.

22 РДАДА [Російський державний архів давніх актів]. Ф. 124. [Малороссийские дела Посольского приказа]. Оп. 1, спр. 12, стб. 25–28, 39–42, 61–68. Для зручності текст грамоти вміщено в додатку до статті.

23 Щодо титулів Константинопольських патріархів, у тому числі й Єремії, див.: Ольга Б. Страхова. Официальная титулатура русских патриархов в изданиях Печатного двора (1589 — 1700 гг.) *Paleoslavica* XV, no 2 (2007), 118 — 128. Титул в нашій грамоті виглядає автентично.

24 РДАДА. Ф. 124. Оп.1, спр. 12, стб. 103.

25 РДАДА. Ф. 124. Оп.1, спр. 12, стб. 25.

відпочатково була складена руською мовою, і лише засвідчена грецьким підписом патріарха. У будь-якому разі, є підстави вважати цю копію найближчою до тексту «автентичного фальсифікату»²⁶.

Ця знахідка вже впритул наближає нас до автентичного тексту підробки. Відповідно до її змісту, князь Андрій Боголюбський (мирським іменем Китай) виконує передсмертну волю свого батька Юрія Долгорукого, надаючи Києво-Печерському монастирю м. Васильків на Київщині з прилеглими маєтностями і відповідними данинами. Цьому передували наради на «проводах тіла батька в богоспасаємому граді Києві» з дружиною Анастасією, митрополитом, єпископами, князями і боярами. Васильків вважався батьківщиною св. Феодосія Печерського, і сам святий явився до помираючого Юрія Долгорукого з відповідною «підказкою». Дарчу князя підтверджує константинопольський патріарх, в синодик якого було вписано всю князівську родину на «вічну пам'ять» і «спасіння душ». Патріарше благословення не випадкове, оскільки має відношення до надання монастирю титулу Лаври та ставропігії (незалежність від київського митрополита), а крім того, пояснювало, чому копія грамоти зберігалася у патріаршому архіві. На додачу до цього, печерському архімандриту надано юрисдикцію над київським Пустинно-Микільським і трьома сіверськими монастирями (чернігівським Єлецьким, Свенським під Брянськом і новгород-сіверським Преображенським).

Відомий дотепер за публікацією Болховітінова текст грамоти являє собою суттєву переробку цього «автентичного фальсифікату». Тут немає пафосних фраз про боротьбу з половцями, опущено окремі згадки (зокрема, про похорон Юрія Долгорукого та ім'я дружини Андрія). Натомість значно доповнено топографічний опис земельних надань біля Василькова, більш того, значно розширено перелік маєтностей на підставі доданого заповіту бабки Андрія Боголюбського Катерини на землі довкола Радомишля. Для прикладу коротко вкажемо на основні пізніші доповнення до тексту грамоти Андрія:

1) доповнено описи розмежувань щодо окремих населених пунктів фонду князя: «селище Чмелево на р'чцѣ Ольшаницѣ и зъ заходами и пасѣками тамо сущими Василевскими; и съ того сельца Чмелева»²⁷; також: «а Колбосино село съ церквюю и млиномъ на Стугнѣ жѣ и со всѣмъ к монастырю»²⁸.

2) фіксуємо тут також нові топографічні назви XVIII ст. («и съ дворцомъ на городищи; Перетворье²⁹ надъ р'чкою Перетворкою»³⁰) та вставлені фрази про 70 грошей польських, а також імена деяких персонажів. Так, у грамоті згаду-

26 Списки грамоти XVIII ст. досить суттєво відрізняються. Втім, існує ще один список початку XVIII ст., який незважаючи на чималу кількість помилок та ознаки пізнішого редагування (перестановка окремих фраз та незвичний порядок слів), надзвичайно подібний до копії 1658 р. (ЦДІАУК України. Ф. 128. Оп. I «Грамоти», спр. 1, арк. 1–3 зв.)

27 Євгеній (Болховітінов). *Описание Киево-Печерской лавры*. С. 168.

28 Там само.

29 Назва *Перетворье* стосувалася околиці сучасного м. Боярка Київської області; вона побутувала в економічних документах монастиря XVIII століття (ЦДІАУК. Опис ф.128, Києво-Печерська лавра: географічний покажчик).

30 Євгеній (Болховітінов). *Описание Киево-Печерской лавры*. С. 168–169.

ються бояри Мелковичі, які, за згадками у тодішніх маеткових документах, були власниками сусідніх з монастирем земель у середині XVII ст.³¹

3) ще однією обширною вставкою у текст грамоти є розповідь про заповіт бабки Андрія Боголюбського княгині Катерини, яка нібито відписала київському Пустинно-Микільському монастирю місто Мічеськ, села Кичкири, Ставки, Ловков³². Ця вставка зроблена не дуже вдало, адже суперечить основному «месиджу» грамоти, який полягав у тому, що вона є виконанням лише одного заповіту Юрія Долгорукого під впливом видіння св. Феодосія. Джерело вставки відшукується у київському *Синописі*, де про околиці Мічеська сказано як про додачу до надань князя Китая і при цьому немає жодного натяку на якусь бабку Катерину: *прида же к сѣмѣ и Городокъ Мическъ, на рѣкою Микою, и дрѣгою Тетеревою, и Монастырь стѣла Николаа Чѣдотворца таможде лежации*³³.

Уже навіть побіжне знайомство з грамотою та її пізнішою редакцією не лишає сумнівів у її походженні. Формуляр грамоти не має нічого спільного з формулярами автентичних грамот домонгольського часу. Навпаки, риторика тексту явно взорована на наративні пам'ятки. На окрему увагу заслуговує сюжет про «спілкування» св. Феодосія Печерського з князем Юрієм Володимировичем Долгоруким. Грамота, власне, і є оповіддю про те, чому його син Андрій споряджає монастир земельними володіннями, а також чому патріарх має всі підстави для надання монастирю ставропігійного статусу. Нагадаємо: перед смертю Юрію Володимировичу являється св. Феодосій і заохочує того надати Печерському монастирю м. Васильків (власну батьківщину); син Юрія Андрій виконує передсмертне розпорядження батька.

Як було відзначено дослідниками XIX ст., сюжет містить численні неадаптованості: помилкове ім'я константинопольського патріарха та невірне місце поховання Юрія Долгорукого; помилкове твердження про княжіння Андрія Боголюбського у Києві, неможливість надання ним юрисдикції над Свенським монастирем під Брянськом, заснованим кількома століттями пізніше, тим паче ставропігії³⁴.

Джерело цього сюжету відшукати неважко. Власне, на нього вказує посилання в самій грамоті: «что есть на хартиах в патериках и лѣтописцах нѣших рѣскихъ описанно з дакладомъ широкимъ»³⁵. Це *Києво-Печерський патерик II Касіянівської редакції*. Протягом XV — XVI ст. *Патерик* служив головним, а, може, і єдиним носієм історичної пам'яті в монастирі³⁶. Звідси у грамоту запо-

31 Ці сусідні власники, зокрема їх «гребелька Милкевиччовое», згадуються під час земельної суперечки Києво-Печерського монастиря з Видубицьким на поч. XVIII ст. (ЦДІАУК. Ф. 59, оп. 1, спр. 6361, арк. 7).

32 Евгений (Болховитинов). *Описание Киево-Печерской лавры*. С. 170–171.

33 *Sinopsis. Kiev, 1681* (Köln, Wien, 1983), 265 — 266.

34 Макарий. *История Русской церкви*. С. 302–303.

35 РДАДА. Ф. 124, оп. 1, спр. 12, стб. 66.

36 Про роль патерика див.: Ісіченко Ю. *Києво-Печерський патерик у літературному процесі кін. XVI — поч. XVIII ст.* К., 1990. С. 42–52.

зичено цілі фрази, а головне — змодельовано сюжет про отримання монастирем ставропігії.

Текстові збіги грамоти і *Патерика*, в основному, пов'язані з сюжетами *Життя Феодосія*. Наприклад, передбачена князем Андрієм у грамоті монастирська десятина на хворих³⁷ повторює описане у *Патерику* подібне діяння Феодосія³⁸. Інша фраза грамоти — «принесе бл҃гословениа от Свѣтыа Горы святиї и преподобный отѣцъ Антоній»³⁹ (вжита після декларації про отримання монастирем ставропігії) є переказом сюжету *Патерика* про отримання Антонієм благословення з Афону на заснування ним монастиря⁴⁰.

Але найголовнішим, на нашу думку, є апеляція автора грамоти до «заповіту Феодосія». Цей фрагмент, як відомо, є характерною особливістю *Життя Феодосія* у редакції *Патерика* (власне, Касіянівських редакцій). Перед смертю св. Феодосій «доручав» монастир князю Святославу Ярославичу і заповідав пильнувати його незалежність від влади «архієпископа» та «клириків софійських»⁴¹. У тексті грамоти Андрія Боголюбського цей сюжет отримує цікаве продовження: Феодосій являється до помираючого Юрія Долгорукого з «нагадуванням» про свій заповіт, висловлений попереднику цього князя⁴². Тільки, на відміну від *Патерика*, мова йде не про князівську ставропігію, а патріаршу.

Чому св. Феодосій обирає саме Юрія Долгорукого, адже на київському столі сиділи й більш симпатичні персонажі? Річ у тім, що з усіх Рюриковичів XII ст. безпосередньо з сюжетами *Патерика* пов'язаний тільки Юрій Володимирович. Він фігурує вже в першому ж слові завдяки своєму зв'язку із родиною Шимона/Симона варяга: пояс Симона став «мірою» для великої Печерської церкви; для Симона св. Феодосій видав особливе «написаніє» — молитву і благословення; Симон же, коли вірити *Патерику*, був першим похованим у Великій церкві. Любоб до монастиря наслідував його син Георгій: «поковав» раку св. Феодосія. Цей же Георгій був вихователем Юрія Володимировича і почитався там як отець: «По лѣтѣх же мнозѣхъ сѣде Георгій Владимировичъ во Киевѣ, тысяцькому же своему Георгиеви, яко отцу, предасть область Суждальскую»⁴³

Юрій Володимирович (і саме як київський князь) фігурує ще в одному визначному місці *Патерика*: слові 10 про поковання раки св. Феодосія. Для нашої теми це слово важливе, оскільки тут маємо обидва мотиви нашої грамоти: явління св. Феодосія та заповіт тисяцького Георгія на користь монастиря. Свідком

37 РДАДА. Ф. 124, оп. 1, спр. 12, стб. 64–65.

38 Див.: Абрамович Д. *Кисво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки)*. К., 1931. С. 57.

39 РДАДА. Ф. 124, оп. 1, спр. 12, стб. 66

40 Абрамович Д. *Кисво-Печерський патерик*. С. 17. Зв'язок з Афоном — важлива відмінність Печерського монастиря від інших, показник особливого статусу обителі.

41 Фраза виглядає так: «И се поручаю твоему благочестию святыи сий монастырь Печерский, домъ святаго богородица, иже сама изволила създати, и да не обладает им ни архиепископъ, ни инъ никто же от клирикъ Софейскихъ, точію да завѣдаи его дрѣжава твоя и по тебѣ дѣти твои и до послѣднихъ роду твоему» (Абрамович Д. *Кисво-Печерський патерик*. С. 71).

42 Дещо несподіваною є відмінність імен цих попередників: згідно з патериком, Феодосій виказував передсмертну волю Святославу, а у грамоті ж — Ізяславу. До цієї суперечності ще повернемося.

43 Абрамович Д. *Кисво-Печерський патерик*. С. 5.

обох був Юрій Долгорукий: «и слышавъ [...] князь дивна чюдеса и ужасеся, радости же духовныя исполнився, пришед поклонися чудотворному гробу великаго Феодосіа»⁴⁴.

Отже, для людей, чия історична пам'ять обмежена до оповідей *Києво-Печерського патерика*, Юрій Володимирович Долгорукий був єдиним можливим кандидатом на роль. Але чому князю Юрію не було приписано й авторство самої грамоти? Заповіт Юрія Долгорукого виконує один з його синів — Андрій Боголюбський. Приписування йому тексту підробної грамоти може вказувати на використання іншого джерела, адже в *Патерику* нічого не знайдемо про котрогось із синів Юрія Долгорукого.

Те, що обрано Андрія Боголюбського, вочевидь, пов'язано з якимись специфічними уявленнями про цього князя. Уже саме прізвисько «Боголюбський» могло провокувати особливе ставлення до нього. Проте автор грамоти мав ще щось знати про цього героя, аби приписати йому діяння на користь Києво-Печерського монастиря. Йому мусили бути доступними якісь тексти, що розповідали про Андрія та його батька щось особливе. Тим більше, саму грамоту треба було датовувати, а ця «процедура» передбачає знання якихось хронікальних текстів.

З можливого переліку «підозрюваних» текстів доведеться вилучити найпопулярніші в к. XVI — XVII ст. на Русі праці про київське минуле: *Хроніку* Мацея Стрийковського та інші польські хроніки. Їхні повідомлення про смерть Юрія Долгорукого у 1164 р. далеко не відповідає датуванню підробки. До того ж, читач Стрийковського не помітив би князя Андрія серед інших: князь не відзначений як церковний донатор, відсутнє специфічне прізвисько «Боголюбський», більш того, — його війська в Києві *święte kościoły, cerkwie i monasteru wyhupili i wybrali*⁴⁵. Натомість, вказана у підробці дата — 6667 рік — свідчить про явний зв'язок підробки з літописними текстами.

Малоімовірним видається й знайомство авторів підробки з *Іпатіївським літописом*. Тут Юрій Долгорукий виглядає «чужинцем», який тричі приходив з півночі, щоб вигнати місцевого князя Ізяслава Мстиславича⁴⁶. А війська його сина Андрія Боголюбського у союзі з половцями підпалили Києво-Печерський монастир. Навряд, щоб у читача цього літопису виникла ідея приписати князю Андрію надання Печерській обителі. З іншого боку, списки *Іпатіївського літопису* з'являються у Києві через декілька десятиліть після появи грамоти (20-30-х рр. XVII ст.) і, можливо, пов'язані з родиною Петра Могили⁴⁷. Очевидно, треба звернути увагу на інші літописні тексти, повідомлення яких провокували появу

44 Там же. С. 85–86.

45 *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego* (Warszawa, 1846), 202. Подібні повідомлення у Длугоша (*Jana Długosza kanonika krakowskiego Dziejów polskich ksiąg dwanaście*. T. 2, ks. V. (Kraków, 1868), 72) і Меховіти (*Chronica polonorum* (Cracoviae, 1521), XCVIII. Щодо руських відомостей цих хронік див.: Лимонов Ю. *Культурные связи России с европейскими странами XV–XVII вв.* Л., 1978. С. 126.

46 *ПСРЛ* 2: 347–356, 545.

47 Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції. *Київська старовина*. 1996, № 4/5. С. 31.

грамоти Андрія Боголюбського, і, більш того, могли бути відомі у Києві в кінці XVI ст.

Андрій Боголюбський мав досить привабливий образ у пам'ятках північно-східного літописання, створених протягом XVI ст., зокрема у *Никонівському* (1530-ті рр.), *Тверському* (сер. 1530-х рр.), *Воскресенському* (1540-і рр.) літописах та у *Степенній книзі* (1560-і рр.). Який з цих текстів міг бути знаним у Києві (зокрема, автору підробки), можна спробувати визначити на основі зіставлення повідомлень цих літописів з деякими деталями грамоти — її датуванням 6667 (1159) р., окремими вказівками та персонажами.

Згідно тексту грамоти, надання князя Андрія є виконанням заповіту батька. Тому дата грамоти прив'язана до дати смерті Юрія Долгорукого. У тексті всіх вищевказаних літописів повідомлення про кончину Юрія Долгорукого вміщене у статті 6665 р. Наступна стаття цих літописів 6666 р. описує надання князя Андрія Успенському собору у Володимирі-на-Клязьмі. Таким чином, «вільне місце» для аналогічних благодіянь Андрія на користь Києво-Печерського монастиря з'являється лише наступного 6667 р. Крім того, за сюжетом грамоти, треба було відпустити час на наради з князями та на узгодження з константинопольським патріархом. Схоже, це пояснює, чому грамоту не датовано 6665 або 6666 рр. Грамота князя Андрія на користь Києво-Печерського монастиря за 6667 р. є своєрідним продовженням літописних повідомлень про князя Андрія за 6666 р.

З іншого боку, у статті 6666 р. можна також прочитати повідомлення про смерть дружини Гліба Всеславича, яка за свої великі земельні надання монастирю була похована біля св. Феодосія Печерського, «въ головахъ». Тобто в одній статті йшла мова одночасно про надання князя Андрія церкві у Володимирі-на-Клязьмі та про донаторку Києво-Печерського монастиря. Це пояснює не лише походження дати грамоти, але й імені дружини князя Андрія — Анастасія.

Як відомо, у князя Андрія не було дружин з таким іменем, її ім'я у грамоті вигадане. Схоже на те, що у Києво-Печерському монастирі благодійниць монастиря звично називати саме цим іменем. Адже «Анастасія» в якості дружини і «співдарувальниці» князя фігурує в іншому печерському фальсифікаті — грамоті князя Романа Мстиславича⁴⁸. Очевидно, за цією ж традицією безіменну в літописах дружину Гліба Всеславича пізніше у *Синописі* було названо Анастасією⁴⁹. Дружина Гліба Всеславича — перша княгиня-донаторка Києво-Печерського монастиря, засвідчена у давніх літописах. До появи *Синопису* її ім'я не було відоме⁵⁰. Про її надгробок, другий після св. Феодосія, вказано у *Тератургемі* Афанасія Кальнофойського 1638 р., але тут ще не названо її імені⁵¹. Те, що її

48 Див.: Затиліюк Я. Підроблена грамота князя Романа Мстиславича Києво-Печерському монастирю: текст, джерела та «пам'ять» про києво-руське минуле її творців (перша половина XVII століття). *Київська академія*. Вип. 5. К., 2008. С. 108.

49 *Sinopsis*, Kiev 1681, 263.

50 Її імені немає ні в *Іпатіївському*, ні в *Густинському літописах* (ПСРЛ 40: 221).

51 TERATOURGEMA lubo Cuda przez W. Oycy Athanassiusza Kalnofoyskiego... Z drukami Kijowo-Pieczarskiej R. P. 1638. *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery* [=Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Volume IV], 152.

пізніше в *Синописі* названо звичним іменем «співдарувальниць» печерських грамот, відкриває якусь монастирську традицію щодо цього антропоніму.⁵²

Іншого персонажа грамоти — константинопольського патріарха Сильвестра не знайдемо у літописних текстах. Його походження пояснити не вдається, як і вказати на джерело, з якого ім'я могло б бути запозичене. Перший систематичний каталог патріархів константинопольських з'явився в Києві лише завдяки *Паліодії* Захарії Копистенського (1621–1622 рр.). У ньому знайдемо мимобіжну згадку про патріарха Луку (Хризоверха), який у 1160 р. висвятив митрополита Федора⁵³. До каталогу, укладеного Захарією Копистенським, у Києві могли мати дуже приблизні уявлення про послідовність і дати правлінь константинопольських патріархів.

З іншого боку, мотив спілкування Андрія Боголюбського з константинопольським патріархом, вочевидь, не випадковий. Про цей епізод біографії князя можна було б прочитати у *Никонівському літописі*. Тут, на відміну від інших літописів, вміщено послання до Андрія Боголюбського від патріарха Луки Хризоверха. Останній хвалить князя за розбудову церков і монастирів, але відмовляє у створенні окремої митрополії з центром у Володимирі⁵⁴. Між іншим, це могло підказати творцям грамоти, чому її текст зберігався у «метриках» константинопольської патріархії⁵⁵.

Інше важливе питання — чому авторам грамоти здавалося, ніби Андрій Боголюбський, князь володимирський і ростово-суздальський, мав право надавати земельні володіння в Київській землі та ставропігію одному з київських монастирів? Адже, відповідно до тексту грамоти, Андрій є «великим князем», який

52 Ім'я «Анастасія» в Печерському монастирі було відоме з *Патерика*, і саме у зв'язку з родиною Юрія Долгорукого. У *Посланні єпископа Симона до Полікарпа* автор згадує, що так звали дочку Всеволода Юрійовича Велике Гніздо Верхуслану (Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. *Выбор имени у русских князей в X — XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*. М., 2006. С. 495–496). Можна, втім, здогадуватися про можливий зв'язок імені з донаторством. Вклади в монастир, як відомо, переслідували постійне моління за жертвувателя та його, в кінцевому підсумку, спасіння для нового життя. «Анастасія» (жіночий відповідник імені *Ἀναστάσιος*) походить від грецького *ἀνάστασις* в значенні «воскресіння», тобто перекладалося як «та, що воскресне знову». Ця етимологія могла спонукати печерських книжників (що як раз в цей час захоплюються грою з грецькими словами) називати будь-кого з жінок-донаторів таким емблематичним іменем.

Чому, натомість, *Синопис* не згадує імені дружини князя Андрія Боголюбського, можна лише гадати. Можливе рішення полягало б в тому, що *Синопис* переказує другу, поширену у XVIII ст. і відому за публікацією Болховітінова) редакцію грамоти, де фігурує новий жіночий персонаж — баба князя Катерина. Ймовірно, вона заступила собою дружину князя.

53 *РИБ*. Т. 4, кн. 1. СПб., 1878. Стб. 1014.

54 *ПСРЛ* 9: 222–225.

55 Якщо автори грамоти знали цю історію, чому вони змінили ім'я патріарха? Згідно з літописом, патріарх відмовив Андрію у його проханні окремої митрополії. Логічно було б допустити, що патріарх, який схильно поставився до іншого прохання князя — не Лука.

Втім, автор грамоти міг насправді не знати ні *Никонівського літопису*, ні каталогу константинопольських ієрархів, а моделювати ситуацію, виходячи із відомих йому реалій XVI ст. Він знав про право світського патронату над монастирями і знав, що право ставропігії належить до прерогатив патріарха, знав також, що за пожертви монастир мусить вписати родину донатора до синодику.

«почал княжити в столном⁵⁶ граде Києве». Який з літописних текстів давав підстави автору підробки вважати Андрія Боголюбського київським князем?

Усі літописи XVI ст. (як, зрештою, й *Іпатіївський*) зазначають, що по смерті Юрія Долгорукого в 6665 р. у Київ повернувся княжити Ізяслав Давидович, а в самому місті було розграбовано двори суздальців і Василька (сина князя). Жодних припущень про можливість бодай тимчасового княжіння Андрія Боголюбського у Києві не можливо зробити. Так, у *Степенній книзі* відзначено наступне: «вниде паки въ Кієвъ Ізяславъ Давидовичъ... и вся имѣнія Георгієва разграби и многихъ вельможъ юзамъ и темницамъ предаде»⁵⁷. У *Воскресенському літописі* про це розказано детальніше, а про Андрія сказано, що «В лѣто 6665. Ростовци и Суздальци сдумавше вси посадиша у себе на княженіи Андрѣя Юрьевича на столѣ в Ростовѣ и Суздальѣ»⁵⁸. У *Никонівському літописі* навіть вказано, що

Ростовцы і Суждалци сжалишася о своемъ князѣ Андрѣи Боголюбскомъ [...] зане печалень бысть о отци своемъ, и яко отчуждися великого княженія Кієвскаго, и начаша утѣшати его, и сдумавше вси, и посадиша его на отца его столѣ в Ростовѣ и на Суздальѣ⁵⁹.

А втім, окремі фрази в тексті *Тверського літопису* могли давати простір для інших припущень щодо долі київського столу по смерті Юрія Володимировича. В статті 6665 р. зазначено вокняжіння в Києві Ізяслава Давидовича, але разом з тим читаємо:

Вѣдомо дается, яко отсельъ раздѣляется великое княженіе Кієвское на двѣ части; отдѣли бо ся отъ нихъ князь Андрей Юрьевичъ, его же прозваху Боголюбский⁶⁰.

У автора грамоти могло скластися враження, ніби князь Андрій успадкував титул свого батька і як «великий князь» (з цим титулом, до речі, Андрій постійно фігурує в *Тверському літописі*), міг здійснювати верховну владу над Києвом.

Ці спостереження дають змогу припустити, що найвірогідніше автор підробної грамоти князя Андрія був знайомий з текстом *Тверського літопису*. Адже цей текст привертає увагу до персони цього князя, до того ж, відзначає його особливими словами: «Бѣ бо князь великій Андрѣй Юрьевичъ премного любимъ всѣми, тѣмже и по смерти отца своего велику память сътвори: монастыреви постави, церкви украси»⁶¹. За князем, дійсно, вже числилися надання Успенському собору в Володимирі, землею і десятиною⁶². Це дозволяло саме йому приписати грамоту на ставропігію Києво-Печерському монастирю.

⁵⁶ В тексті ще однієї копії з грамоти у цій же справі читаємо: *столичном* (див. публікацію).

⁵⁷ *ПСРЛ* 21, 1: 222.

⁵⁸ *ПСРЛ* 7: 66.

⁵⁹ *ПСРЛ* 9: 209.

⁶⁰ *ПСРЛ* 15: 226.

⁶¹ *ПСРЛ* 15: 233.

⁶² *ПСРЛ* 15: 226.

З перерахованих вище «північних» літописів лише *Тверський збірник* протягом XVI ст. був відомий у Речі Посполитій і остаточно був відредагований на початку XVII ст. у Києві⁶³, що робить його найвірогіднішим кандидатом на джерело відомостей грамоти князя Андрія. Не виключено також, що на додачу автор грамоти міг знати й *Никонівський літопис* (насамперед сюжет про спілкування князя Андрія з патріархом). Однак важко сказати, чи був текст цього літопису відомим у Києві.

Досі нас цікавили переважно наративні джерела грамоти князя Андрія Печерськом монастирю, здебільшого — літописні. Справді, саме вони й визначили «наративне», оповідне обличчя тексту, вкрай неподібне до текстів, що достовірно вийшли з князівської канцелярії. Це зрозуміло: автори підробки уявляли собі давнє минуле таким, як знаходили його в єдиних, як їм здавалося, автентичних рештках домонгольського часу — літописах.

Утім, не можна не відзначити впливу на грамоту й інших, нелітописних, текстів. Вище відзначалося, що князю Андрію автори підробки вигадали дружину і зробили її співдонатором монастиря. Для чого їм це було б потрібно? Гадаємо, це була ще одна «автентизаційна» техніка.

Про те, що дружина князя може виступати стороною в розпорядженнях щодо земельних надань, автори могли знати із згадуваного вище літописного епізоду із Глібовою Всеславича, яка не тільки «підтвердила» розпорядження свого чоловіка, але й «придала» монастирю після його смерті.

Разом з тим, треба враховувати, що в церковних колах XVI ст. єдиним іншим (крім літопису) джерелом відомостей про давнє київське минуле і, відповідно, про те, як могли виглядати документи того часу, були так звані *Церковні установи* — Володимира та Ярослава. Редакції цих пам'яток, що дійшли до нашого часу, сформувалися досить пізно, переважно, вже в пост-київську епоху, що для нашої теми непринципово. Важливо, що в XVI ст. їх вважали точними зліпками розпоряджень «перших князів». Князівські установи були поширеними документами, входячи до *Кормчих книг* і на руських землях Речі Посполитої були відомі в декількох редакціях. Важко сумніватися, що на формуляр цих уставів (переважно, Володимира) і орієнтувалися автори грамоти Андрія. Він допускав певну наративність (зокрема, *Волинська редакція уставу Володимира* містила досить докладну оповідь про хрещення і обставини видачі устава). Важливо, що в усіх редакціях *Устава Володимира* князь виступає разом із своєю дружиною, Анною: «тако же и азъ, изгадавъ съ своею княгинею и съ своими дѣтми» (*Волинська ред.*)⁶⁴ Для нас важлива т. зв. *Печерська редакція*, як тим, що заснована на якомусь списку Печерського монастиря й близька хронологічно до нашої грамоти, так і тим, що демонструє, до якої міри формуляр уставу міг модифікуватися під впливом наративних пам'яток:

63 ПСРЛ 15. М., 2000. С. VII–VIII (передмова Б.М. Клосса).

64 *Древнерусские княжеские уставы XI — XV вв.* Подг. Я.Н. Шапов. М., 1976. С. 70.

тако же и а³, князь великий Володимер^p, и ³гада^b из своєю кнѣгю Анною, и с снѡ^m Ярославо^m, и з Борисо^m и Глѣбо^m, и со ^Mстиславо^m, и со всеми бояры [...]⁶⁵

Отже, ім'я княгині, як і наради з боярами і князями були необхідними елементами «правильного» вигляду древнього церковного розпорядження князя.

Чому грамота Андрія подає себе як одночасно і устав, і заповіт? Тут можуть бути тільки припущення, але небезпідставні. Справа в тому, що деякі редакції *Уставу Володимира*, які ходили в Великому князівстві Литовському (зокрема, в складі т. зв. *Літописця Переяславля-Суздальського*) саме і подавали *Устав Володимира* як його передсмертне розпорядження і перед ним нотували духовну грамоту князя:

Се азъ, црѣе, w^hхожѸ мира сего сѣтнаго, аще еще сколько бѣгъ попустить в житїи семь, пишо [...]⁶⁶

Натомість *Устав Ярослава* практично в усіх своїх редакціях подавав його як виконання сином заповіта батька Володимира:

А се азъ, кнѣзь великыиⁿ Йрослав, снѣ Володимерw^b, по данїю w^hца своего сгадаⁿ есмь с митрополито^m кие^bскыи^m и всеа РѸси Илариwно^{m67}

Отже, мотив «подвійного» надання — заповітом Юрія Долгорукого та грамотою його сина Андрія — Печерському монастирю земель та ставропігії в грамоті може пояснюватися як імітація церковних уставних грамот древніх князів.

Інтригуюча деталь грамоти Андрія — його друге, нехристиянське ім'я *Китай* — також може мати джерелом *Устав Володимира*. Саме ім'я — загадка. Щодо нього висловлювалися різноманітні думки. Навряд чи переконливі міркування, що в ньому хотіли позначити «етнічну належність» чи азіатський зовнішній вигляд Андрія Юрійовича (чия матір була половчанкою)⁶⁸. Адже навряд, щоб у Києво-Печерському монастирі в кінці XVI ст. були здатні визначити расовий тип зовнішності Андрія. До того ж, відомі насьогодні факти вживання імені *Китай* не дають підстав вважати його маркером етнічної належності. Антропонім *Китай* існував кілька століть (XV — XVII ст.) у статусі особового імені, переважно на територіях великоруських говірок⁶⁹. Якщо причини вибору саме цього, досить екзотичного, імені лишаються невідомими, необхідність *подвійного* іме-

65 Там само. С. 74.

66 Там само. С. 20.

67 Там само. С. 86.

68 Русакова Ю. Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 року: спроба комплексного аналізу текстів. С. 285–286.

69 Железняк І. Семантичні параметри слов'янських антропонімних етимонів. *Слов'янська ономастика: збірник наукових праць на честь 70-річчя П. Чучки*. Ужгород, 1998. С. 96. На жаль, залишається не з'ясованим питання про зміст, який тоді вкладали в це ім'я. Систематизовані у статті дослідницькі варіанти етимологічної двовалентності антропоніму не дають змоги остаточно вирішити цю проблему.

ні донатора — хрестильного і мирського — могла бути спровокована імітацією *Уставу Володимира*, пор.:

Се азъ, великїи князъ Владимиръ, нареченнїи въ стѣмъ крѣщении Василїе, снѣ Стѣславль, а внукъ Игоревъ и стѣа Волгы⁷⁰.

Звідси, без сумніву, й необхідність генеалогічної «довідки» про князя Андрія: зазначення батька й діда. Вона цікава. У грамоті князь називає себе внуком Володимира Мономаха і правнуком Ізяслава. Щодо Андрієвого діда сумнівів немає. А от прямим прадідом князя був Всеволод, молодший брат Ізяслава Ярославича. Літописні відомості не давали підстави для такої помилки, отже перед нами — свідомо спроба поєднати у пряму генеалогічну лінію Андрія Боголюбського та Ізяслава Ярославича⁷¹. Помилка в грамоті подвійна: князем, котрому св. Феодосій викладає свій заповіт про ставропігію Печерського монастиря, також виявляється Ізяслав (замість очікуваного Святослава Ярославича, як у *Патерику*). Така послідовність в помилках наштовхує на думку, що автор грамоти хотів пов'язати Андрія Юрійовича з найбільшим благодійником Печерського монастиря, князем, якого особливо шанував і згадував у службах св. Феодосій. Таким чином, лінія пряма й прочитується легко: Ізяслав Ярославич особливо відзначений св. Феодосієм, святий заповідає йому подбати про ставропігію («какъ о томъ возъяви предъ преставленїемъ своимъ [...] Феодосїи Печерской при великомъ кнѣзѣ Ижеславлѣ»⁷²), що й виконує його онук Андрій Юрійович.

Те, що *Устав Володимира* — не випадкова аналогія, доводить і пряме посилення на нього в грамоті Андрія:

занеже поревновахомъ зъ гспднѣмъ отцемъ ншїмъ великимъ кнѣземъ свѣтомъ и достопамятнѣмъ прародителю ншѣмъ црю и великомъ кнѣзю Владимиръ, первоначалномъ хрїстианскомъ господарю и самодержцѣ и всеї Рѣской земли и многотезоименитыхъ великихъ державъ, земелъ и градовъ и онъ же надалъ и записалъ по всѣхъ городѣхъ своихъ во всемъ княженїи своемъ Рѣской земли и в погостахъ господинамъ отцамъ архїепископъ и митрополитъ Киевскомъ и всеа Рѣси и всѣмъ епископомъ, владыкомъ отъ всего имѣнїа своегъ (стб. 63).

Грамота князя Андрія Боголюбського Печерському монастирю мала довгу й успішну кар'єру як юридичний документ. Вона перебувала в активному вжитку протягом двох століть, твердо захищаючи права й земельні володіння Києво-Печерської Лаври. Отже, як фальсифікат, вона виявилася напрочуд вдалою. Втім, історична критика з'ясувала її підробність вже на зорі наукової істо-

70 *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.* С. 21.

71 Тому вважаємо непереконливою думку, що плутанина виникла просто через погану обізнаність (див.: Русакова Ю. Фальшована грамота князя Андрія Боголюбського 1159 року: спроба комплексного аналізу текстів. С. 286). Те, що дідом Андрія був саме Всеволод Ярославич, автор грамоти міг би встановити навіть на підставі *Печерського патерика*, без додаткових розшукув.

72 РДАДА. Ф. 124. Оп.1, спр. 12, стб. 66.

ріографії. Висловлених тоді аргументів виявилось цілком достатньо для збереження за нею цього статусу. Відроджений інтерес до неї живиться, переважно, зацікавленнями у господарському житті монастиря. Втім, грамота цікава й як своєрідний пам'ятник історіографії тієї епохи, коли ще не розпочалося «могилянське відродження», а з ним і конструювання нової історичної пам'яті «роксоланського», православного народу Русі. Один з небагатьох реліктив такого роду, грамота Андрія дозволяє бодай одним оком зазирнути до історичної свідомості тих часів.

Текст грамоти князя Андрія Києво-Печерському монастирю, який публікуємо нижче, зберігається у матеріалах Посольського приказу за 1658 р. — у справі про перебування у Москві представників Києво-Печерського та Троїцького Болницького монастирів⁷³. Приїздили вони за «государевою грамотою, даною за красною печаттю в прошлом году» (стб. 3), але головною метою посольства було визнання і підтвердження маєткових прав кожної зі згаданих обителей. Останнє, в свою чергу, передбачало необхідність пред'явити відповідні документи. З них канцеляристами приказу було зроблено копії і на їх основі було дано царські жалувані грамоти.

Важливо, доводи прав засновувались не лише на документах, але й апеляція до давньоруського минулого. Так ігумен Сильвестр з братією Троїцького Болницького монастиря представляв його як «строение блговерного княза Николаа Свѣтоши», який «далъ вкладъ его цркѣи в Болничной мнстрѣ» (стб. 56), але, як відзначено у приказі, «есть у них грамоты» від «иные паны и шляхта [...] и прежных де королеи» (стб. 56).

Посланці Києво-Печерського монастиря (намісник Авксентій Устрицький зі старцями) приїхали до Москви не лише з привілеями на монастир, але й з дарами для царя та його родини — з іконами та мощами князя Володимира. Після урочистої церемонії «в полате» (стб. 14-16, про піднесення мощей Володимира — стб. 19) «исъ тѣх прежныхъ жалованных грамотъ Печерскаго мнстрѣа» в Посольському приказі взяли «списки [...] а подлинныя грамоты отданы намѣстнику» (стб. 95). З-поміж цих копій знаходимо «список» з грамоти Андрія Боголюбського⁷⁴. Більше того, канцеляристи проводили «розслідування», зокрема, чи йдеться у «давньоруській» грамоті про київський Пустинно-Микільський монастир і чому Печерська обитель не володіє трьома сіверськими монастирями. Зрештою, царською грамотою (копію якої теж знаходимо у цій справі) було підтверджено маєткові права Києво-Печерського монастиря і приписні за ним монастирі, відповідно до грамоти князя Андрія та інших привілеїв «кнзѣи росиѣских и королеи польских» (стб. 126-132).

73 Ця справа зберігається у Російському державному архіві давніх актів: РДАДА. Ф. 124. [Малороссийские дела Посольского приказа]. Оп. 1, спр. 12.

74 Документи у справі розірвані і перемішані, що, очевидно, пов'язано з особливостями фондоутворення. Через це, текст грамоти Андрія читаємо в різних місцях справи — початок на стовпцях 25–28, 34–42, друга половина — на стб. 61–68.

У 1680 р. посланці Києво-Печерського монастиря клопоталися у Москві про підтвердження ставропігії обителі і приписних до неї монастирів на основі грамоти Андрія⁷⁵. Однак цього разу, ними було пред'явлено інший, «допрацьований» порівняно з 1658 р., текст підробки. У варіанті 1680 р. фіксуємо уточнення опису маєткових надань князя, а також вставку т. зв. заповіту бабки Катерини (про що вже йшлося вище у статті). Цей «доповнений» текст був підставою царської жалуваної грамоти монастирю на ставропігію та маєтності і надалі фігурував в різних канцеляріях в якості легального автентичного тексту грамоти. Один зі списків XVIII ст. цього «оновленого» тексту був опублікований Болховітіним.

Список грамоти 1658 р. є найранішим по відношенню до всіх нині відомих, які, як вдалося з'ясувати, є похідними від доповненого у 1680 р.⁷⁶ її тексту. Ця копія 1658 р. може вважатись найближчою до автентичного тексту грамоти, створеного в кінці XVI ст.

Особливості публікації. Графічні варіанти кирилических літер передано сучасним шрифтом. Зберігаються ѿ, а, і, ѡ, е, ѣ, њ, ѣ, ѡ. Усі надрядкові, виносні, літери внесені в рядок і позначені курсивом. Титла збережені.

Поділ тексту на слова здійснений за сучасними нормами, великі літери представлено наближено до правил сучасного правопису. Кінець кожного стовпця позначено знаком «//».

Текст грамоти, що зберігається у Російському державному архіві давніх актів [РГАДА. Ф. 124. Оп. 1, спр. 12, стб. 34–42, 61–68].

Стб. 34. Списокъ з жалованнѣ грамоты великого кнѣзя Андрѣа в мире бѣдѣчи Китаа Юревича, внѣка Владимѣрова Монамахова, правнѣка Ижеславлего.

Во има свѣтые и неразделимые Троицы, Отца а и Сна и Свѣтаго Дха, аминѣ. Всѣмъ вѣдомо да естъ, в вѣчные часы роды и родовѣ.

Се аз, великий кнѣзь Андрѣи по мирскѣ Китаи Юревичѣ, внѣкъ Владимѣреѣ Манамаховѣ, правнѣкъ Ижеславль. Ннѣ при моем животѣ какѣ есми почал княжит в столном⁷⁷ граде Києве иже естъ мати градовомъ всеи земли Руской великого княжения Руского помначи заповѣд, и слово при смерти отца своего великого кнѣзя изхода сего свѣта самъ дасть при доброи памяти разѣмѣ своемѣ и мнѣ заповѣд // **Стб. 35:** положил и дал с великою клатвою аже бых и а по дше ево и всего родѣ ншего дал и записал в вѣчнѣю память и поминания город свои Василев со вѣми людми дворы села и селища на рѣчке Стѣгне с озеры, и с мелницами, пашнями, пасеками, и с полями, и сеножатми дѣбровами, и борами и рѣчками

75 РДАДА. Ф. 124. Оп.1. спр. 31, стб. 103–104.

76 Відомий ще один список поч. XVIII ст., текстологічно залежний від списку 1658 р.: ЦДІАУК. Ф. 128. Оп. I «Грамоти», спр. 1, арк. 1–3 зв.

77 В тексті ще однієї копії з грамоти у цій же справі читаємо: столичном (Стб. 25).

и со всакими плати десатинными, с тратбою и погосты какъ преже сего из веков великие кнзи отцъ мой и а самъ держал во своем обрѣбѣ и гранах в домъ Прчтѣые Бдѣы в Печерскоі мнстрѣ в Києве, идѣже родился естъ в томъ граде Василеве преподобный отцъ ншѣ Феодосеі первый началноі печерскіи игѣмень великий архимандрит печерскіи и всеа Рѣсиі какъ просватилас свѣтымъ крещениемъ Рѣскаа земля от прародителя нашег и свтопамятного цра и великого кнза Владимира а во свѣтомъ крещеніи нареченного Василиа // **Стб. 36:** самодержца блгословения и молитвами от свтителя старшаго пастыра нашего вселенского патриарха Константина пола Новаго Рима свѣые восточные, апѣтолские кафолические вселенские цркви Бжиі и от блгочестивых православных цесареі греческих и а помысла из дома своего со всею братьею с племянники с кнзи и болары наши даем и записѣемъ град своі Василев з гражаны с людми с селами из селищами на Стѣгне с пѣтными болары и с парабки в вѣчные часы дондеже црковъ и свѣое православие стоит какъ тот Василев самъ в себѣ имѣа в гранѣх своихъ вѣчныхъ обаполь вверхъ и на низ Стѣгны от великиа могилы, на Бѣлокняж поли и рѣчьа перед тою моголоу ѣдѣчи великою гончею дорогою и с Києва и с тоі рѣчки до Василева в запольские и пороские города на Перепѣтово // **Стб. 37:** пола за Стѣгнѣ и Перепѣтовѣ моголѣ, а дрѣгѣю Перепѣтовѣ кѣрганы высокиі по самыі Рѣтокъ болота за тѣ моголы и от горы великие моголы, что на белокняж поли тѣмъ рѣчьемъ передмогилнымъ полѣве ѣдѣчи к Василевѣ и с Києва и на Перепѣтова пола рѣдкою дѣбровою дѣлаными дѣбами, и долиною и малымъ березникомъ в рѣчкѣ Бѣгаевкѣ въ арѣгѣ и тою арѣгою на Невеселово пола в долинѣ ж, а оттоль полам редкодѣбемъ сосенками и березникомъ в рѣчкѣ Стѣгнѣ до села Петрычина которое к Василевѣ и с црквою и с мельницею на Стѣгне по рѣчкѣ Борактѣ, а рѣчкою и полам в тотъ Рѣтокъ болота за великиі моголы и Перепѣтовкѣ, а тотъ рѣчеі впадает в животокъ Снятинкѣ, и оттоль малою дорогою, что оподоль идетъ великие гончие дороги // **Стб. 38:** в запольскіи и пороскиі города, ѣдѣчи и с Києва и Василева до грани Колбасина села и с тое дорошки, что идетъ от тысяцкого Ивашкова села Гѣланникъ и Соловевичъ до сел и городов на ѣмве рѣчьце, а Колбосино село со всемъ к Василевѣ, а с Соловевичъ и Гѣляникъ десятина на мнстрѣ Печерскіи, а Колбасинскою гранью в Стѣгнѣ, а из Стѣгны в животокъ в рѣчкѣ Глѣбчѣ горы рѣчкою Глѣбчею в рѣчкѣ Бобрицѣ и с мельницею из греблею на Бобрицы а з Бобрицы в рѣчкѣ Оленовкѣ дѣбровокою и березникомъ полами гдѣ выезжеі отрокъ из селомъ и с црквею и дворомъ и перетворомъ какъ в себѣ имѣеть в границах своихъ от Белагорода на Рпене рѣцѣ то все в мнстрѣ Печерскіи с Василевымъ вѣчно по волокъ и валкомъ в долинѣ, а оттоль ѣ Ветѣ и опять на тож Белокнѣзъ пола по сеі сторонѣ высокие моголы по рѣчеі тѣт же // **Стб. 39:** то сѣть грани и обрѣб Василевѣ то перв понеже опѣстѣли нивы, и пола и многие грады и села и дворы от поганыхъ насилия и наѣздѣ частого поганыхъ печенѣг и половцов и тот самыі Печерскоі мнстрѣ был в крамолѣ велицеі в грабленіи от поганых и своихъ ѣсобицѣ, а какъ Бжиа попѣщения за грехи нши от поганых и невѣрныхъ былъ извоеванъ Василев цркви свѣые и с дворы и села блис Києва и люди плениша было время немало в запѣстѣнии конечномъ и ннѣ опат млтвами преподобнаго Феодосиа Печерскаго на тоі родинѣ

ево Василеве почали люди множит и црквы Бжїи с п̄нїемъ и хвалами гсд̄нїми. Гсд̄ Бг̄ Вседержителю возсилаеми естъ и множитца по первомъ и какъ проавленаѣса стало гсд̄н̄ н̄ш̄емъ великомъ кнзю отц̄ н̄ш̄емъ от свѣаго преподобнаго отца н̄ш̄го Феодосїа Печерскаго, и онъ оброкъ на томъ положил и мнѣ // **стб. 40:** приказ свої дал ино мы тотъ Василев городъ и з гражаны и с дворы и с людми села, и с челядю и с паробками с стады, и со пчелы, и скоты, и всею стратбою и погосты, пошлинами со всѣхъ людеі в Василеве и в окресных ево селах и людехъ, а то имѣють дават из годъ в год со всакиє пашни десятюю копнъ с пола озимины и арины, а на третей год от всакого скота кона и всакиє скотины и пчель десатоеж часть и к томъ всакиє поплаты и пошлыны стратбы и погосты мелницы и мыты гребли и мостов, то все даемъ в Печерскїи мнстръ Пресвѣтїи Бдцы и преподобнымъ отц̄емъ нашимъ Антонию и Феодосїю Печерскимъ на вѣчност дондеж црк̄ов стоит архимандритъ и старцомъ нн̄ешним и потомъ б̄д̄чимъ во веки в память вѣчн̄ю и поминанїа, на спасенїа // **стб. 41:** и б̄гомолїа отц̄ моємъ великомъ кнзю и мнѣ самомъ прародителем и счаткомъ нашимъ пред нимъ и послѣднимъ рода нашего от бл̄гочестивых кнзєі и кн̄гїнъ Р̄ские земли и ѳписанїа в синодик и во свѣю проскомидїю в мнстръ Печерскїи что ж есми сїю вѣчн̄ю данинъ н̄ш̄ въавили через д̄ховника господина отца н̄ш̄его великого кнзїа и моего верховномъ господинъ и пастирю н̄ш̄емъ вселенскомъ патриархъ Костантинапола Новаг Рима кир Селивестръ, послашеі тамъ ѳписа для дѣда и отца великих кнзєі бабы и матери своеі во вѣчн̄ю ѳпис в сенодикъ и свѣю проскомидїю вселенск̄ю патриаршеск̄ю в Костантинъ град свѣю соборн̄ю, ап̄столск̄ю восточн̄ю Хрств̄ православн̄ю кафолическ̄ю // **стб. 42:** црк̄ов ѳдоволивше сосѣды златыми и серебряными и от сел тамо послахомъ на вѣчн̄ю память, а с мелницы Колбасинского и Козминского сел Василевских из самої Василевскої мелницы что на Ст̄гн̄е патаа н̄дла десятины со всякої пашни что б̄детъ молот то старицам инокинамъ всѣмъ на ровной подѣл иг̄мен̄и и старицам давано и держано быти имѣеть вѣчно и патаа часть всего платъ серебра мытног̄о и пос̄денног̄о // **стб. 61:** и з Василева самого тѣм же старицам инокинамъ всѣм давано быти имѣет от года в год вѣчно а на Здоровце р̄чке под Василевымъ четыре мелницы то на мнстръ с Василевом придал есми с тѣмъ Василевымъ двор свои и село Долгоселицъ на р̄чке Рпени обапол Рпени со всѣми пошлинамі, и десятинами всакимі и с мелницамі, и др̄гое селцо п̄тными болгары Борисом, Иваном и Васильем, и с Козмою, и з детми их над животоком Жаркою болотом по тої и по сеї сторонѣ Жарки с полмі и в одном обр̄бе и гранях давных з Долгосельям, которыі животокъ и болото Жаркі впало во Рпень р̄чк̄ъ под селом к избѣ тог̄ села и то есми придал на монастыр Печерскїи вѣчно и непор̄шимо и десятинъ со всякої пашни из годъ в год из Бр̄силова всег два ведерць медъ киевские м̄рь, а третей корван медъ старицам инокинамъ как же то было придал гсд̄н̄ отц̄ // **стб. 62:** н̄ш̄ великїи кнзъ понеже много пострада за правовѣрн̄ю і православн̄ю вѣр̄ Восточные Свѣые Соборные и Апостолские Црк̄ви Хрств̄ и бл̄гочестивыа хр̄стіане Р̄ские земли со безбожными варвары, пагаными печенегі и половцы, и помощїю Бжїею и Пчистыа Бдцы, и млтвами ст̄ых ѳгодникъ преподобных отц̄ н̄ших Антонїа

и Феодосия Печерских і стых боголюбивых нововаленных страдалцовъ и мучениковъ хрстовыхъ кнзеі рѣскихъ прародителеі ншихъ Бориса і Глѣба во стѣмъ крещеніи нареченныхъ Роман и Двѣдъ, и всѣхъ свѣтыхъ, часто одолѣтъмъ поганымъ і безвѣрнымъ сопостатомъ ншимъ и всеі отчине ншеі земли Рѣскоі занежъ безъ винъ многъ повоевахъ держави нши, многіе люді плениша, а иныхъ многихъ избиша, и нѣжноі смерті предаша, и пролиша много крови хрстіанскіи мѣжеска полъ и с женска // **стб. 63:** По многіа частыа времѣна и племянниковъ ншихъ сего раді сие надане и ѡписи ѡчинихомъ по заповеді и прилѣжноі прозбѣ отца ншо великого кнзя какиа извѣсно в сеі ншеі грамотѣ написаномъ занежъ поревновахомъ з гсднѣмъ отцемъ ншимъ великимъ кнземъ свѣтомъ и достопамятномъ прародителю ншемъ црю и великому кнзю Владимѣрѣ первоначалномъ хрстіанскомъ господарю и самодержцѣ и всеі Рѣскоі земли и многотезоименитыхъ великихъ державъ, земелъ и градовъ и онъ же надалъ и записалъ по всѣхъ городѣхъ своихъ во всемъ княженіи своемъ Рѣскоі земли и в погостахъ господинамъ отцамъ архиепископѣ и митрополитѣ Киевскому и всеа Рѣсіи и всѣмъ епископомъ, владыкомъ отъ всего имѣнія своегъ движущегъ и пашенъ десѣтоужъ часть скотинъ, и всегъ со своею женою блгочестивою царицею Анною црвною греческою на цркѣвѣ Бжїа бгомольѣа свое // **стб. 64:** и всѣхъ православныхъ хрстіанъ в вѣчнѣю памѣт і спасенія дѣла дши своеі и до послѣднихъ рода ншо. А та самъ по повелѣнію отца своего и по своеі доброй воли со своею женою с великою княгинею Настасею по совѣтомъ с честнымъ архиепископомъ митрополитомъ Киевскимъ и всеа Рѣсіи и со всѣми честными епископы розличныхъ городовъ и епископомъ стекшимся на проводъ в богоспасаемый градъ Киевъ в мнѣстрѣ Печерскіи і тѣло гсднѣа отца моего великого кнзя і з дѣмными и велможными кнзми і с бояры ншими и племянниками дали есма томъ Василевъ і з десѣтиною со всякою выше тезоименитоі і поплаты Свѣтыа Бдцы в мнѣстрѣ Печерскіи в Киевѣ вѣчно и непорѣшимо архимандритомъ и братиіи всѣмъ чернцомъ крылашеномъ и застолпникомъ и прічетникомъ презвитеромъ и дѣакономъ черноризицамъ инокинямъ и болницамъ тамо сущимъ чернорисцомъ и мирскимъ людемъ і инокинямъ да не скитаютца по мирѣ и по ѡлицахъ просаще хлѣба и одеждѣ черноризцѣ и черноризицы престарѣлыи и хромы і слѣпыи, // **стб. 65:** і свѣща в пѣнїи црковномъ да не ѡгасает ѡ престола Гсднѣа и в жертвоникахъ и в нагробномъ свѣтаго преподобнаго Феодосіа идѣже тѣло отца моего великого кнзя лежитъ спснїа дѣла дшъ ншихъ и предъ нихъ и послѣднихъ рода ншего и всѣхъ православныхъ хрстіанъ такожде і просвира в жертвоникѣ Гсднѣи великого престола ѡспенїа Пресвѣтой Бдцы и во всѣхъ предѣлахъ в томъ свѣтомъ Печерскомъ мнѣстрѣ и за живыхъ и мертвыхъ людеі хрстіанскихъ православныхъ в вѣчныа часы, да не оскѣдѣетъ по всеа дни бгомолїа и свѣтаа литоргѣа, и понахиды, поминанїа с милостїинею и подѣ и с кормомъ в нарочитыа дни и трапеза по чїну свѣтаа вселенскаа соборнаа и апостолскаа кафолическаа цркѣви Хрства идѣже пошлїнѣ хрстіанскїи блгочестїа свѣтаго и догматъ цркѣвныхъ намѣ ѡзаконенныхъ и преданныхъ отъ вселенскихъ великихъ седми соборовъ и помѣсныхъ архїереевъ православныхъ згодныхъ и всѣхъ свѣтыхъ отцѣ и какъ предержитъ чїнъ и пошлїна мнѣстра Печерского еже естъ великїи Лавра Пресвѣтые влдчцы ншеа Бдцы и преподобныхъ отцѣ ншихъ Антонїа и Феодосїа печерскихъ, архимандрїтїа всеа Рѣсіи еже естъ нареченно

по гречески став // **стб. 66:** ропиа. Да не^обладѣт тѣмъ Печерским мнстрѣм и предѣлы Печерскими Николским мнстрѣм Пустинскимъ митрополит Киевский и всеа Русіи ни един от клирикъ софѣиских но да бѣдет во обороне ншеі счатков нших в вѣчныя часы понеж бо мнстръ Печерский принесє блгословения от Свѣта Горы святиі и преподобный отць Антоніі первоначалный игумен печерский от патриаршиє державы и епархиа ево какъ о томъ возѣяви пред преставлением своим от сего сѣетного свѣта исхода в нбснѣа кровы и жизнь вѣчнѣю, и свѣтыі преподобный отць ншъ Феодосеі Печерскоі при великом кнзє Ижеславѣ, что ест на хартиах в патериках и лѣтописцах нших рускихъ описано з дакладомъ широкимъ, и мы сами и по нас бѣдѣчи кнзи рускіє должны такожде держат такое старовѣчное и ѹказанное в мнстри Печерскомъ, и он самъ в себѣ имѣет быти ставропиа, токмо им да обладает архимандрит и старцы, а обороне от всѣх обид ево мы, великий кнзъ Рускіі і Киевскіі и по нас бѣдѣчи кнзи, а что имѣет власть архимандрит над Николским мнстрѣм Пустыннимъ в Києве и сиверскіі три мнстри под Бранскимъ и Новгородцким и Черниговскимъ, он да имѣет власть самъ над тѣми // **стб. 67:** мнстри игуменов тамо от себѣ и с клиросѣ своего Печерского всылат и блгословлати и старцов соборныхъ презвитеров и дѣяконов вовсилат и причетников им и цркви дават, а митрополит и епископъ и вес крилос Софѣискіі до того никакого дѣла и власти не имѣет и моч не может во вѣчныя часы подлѣзъ взаконение патриаршем, а за то егда поставит и совершит митрополит Киевскіі архимандрита, или игумена, презвитера, иерманаха, архи^дѣякона и дѣякона в мнстръ Печерскіі и за то в ектенѣах поминат ѣко ерарха в мнстрѣ Печерскомъ понеж ест далеча от Константина града и патриарха самого сѣшаго, а болшиє никакіє власти над мнстрѣм Печерским и предѣламі его архимандритства Печерского и епархией архимандричею митрополит да не имѣет і имѣти не может и никто иноі от мирскихъ кнзєі и болгар и властєі руских и всяког чина, а над сие писание и грамоты хартиі ншеі неимѣет быт инако і на то не позрѣти никому, а не из родѣ ншего никако, а ни вырѣшит сию данинѣ і ѹтвержение нше вѣчное на веки никогдаж, а хто ѹчнетъ встѣпатисѣа и врѣшиват // **стб. 68:** сию данинѣ и записание нше, сѣдѣа емѣ Бгъ и россѣдитца со мною перед милостивымъ Бгомъ Вседержителемъ в Троицы славимомъ на страшномъ и нелицемѣрномъ сѣдѣ ево свѣтомъ а бѣди на немъ клатва свѣтыхъ апостол и свѣтыхъ отць триста и осминадєсят иже в Никєі и всѣхъ свѣтыхъ седми соборъ вселєнскихъ в сєі вѣкъ и в бѣдѣщій. Аминь. Писанъ в лѣто ✠ϥϥ̅̅ [6667]